

ԳԼՈՒԽ Է.

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՐԵՍՆԵՐԸ

Ցեղասպանութիւնը քաղաքական տեսանկիւնից իմաստաւորելու համար, առաջին հերթին անհրաժեշտ է բացայայտել պետութեան հետ նրա ունեցած առնչութիւնների համակարգը: Արթափանցում ենք Յեղասպանութեան հսկայական մէջ, նկատում ենք որ այն կապուած է ինչպէս թուրքական, եւրոպական եւ ասիական երկրների, այնպէս էլ հայկական պետականութեան հետ:

Եթէ թուրքիան, հետեւելով աշխարհի քաղաքակիրթ ժողովուրդների օրինակին, ճիշդ կերպով լուծած լինէր իր պետական ճգնաժամը եւ հաստատէր ժողովրդավարական վարչակարգ, ապա բացառուած կը լինէր իր առաջ ծառայած բարդ հարցերը բնութեամբ ու ծայրայեղ միջոցներով լուծելու իր ընտրանքը: Եթէ թուրքիան ընդունէր որ հպատակ ժողովուրդներն էլ իրաւունք ունեն ընտրելու իրենց նախընտրած քաղաքական վարչակարգն ու պետութիւնը կամ ինքնավարութիւնը, ապա նա ցեղասպանութեան չէր դիմի Հայկական Հանրապետութեան առաջացումը բացառելու համար: Յեղասպանութիւնը, մի կողմից, արգասիքն էր պետական հարցերը բանականօրէն լուծելու թուրքական պետութեան անկարողութեան, եւ միւս կողմից՝ թուրքական պետութիւնը կենդանի պահելու եւ հայկական պետականութեան ծնունդը վիժեցնելու միջոց:

Անգլիան ու Թրանսան էլ հզօր կայսրութիւններ էին, գաղութատէր պետութիւններ: Նրանք էլ սպրեցին ծանր ճգնաժամեր: Նրանց հպատակ ժողովուրդներն էլ սլայքարեցին իրենց սեփական ազգային պետութիւնները ստեղծելու համար: Գաղութատէրերը փորձեցին ճնշել նրանց այդ սլայքարը: Շատ օտար ուժեր ձգտեցին շահարկել այդ հակամարտութիւնները: Այդ հզօր կայսրութիւնները քայքայուեցին ու հպատակ ժողովուրդները ստեղծեցին իրենց պետականութիւնը: Բայց, ոչ Անգլիան եւ ոչ էլ Թրանսան դիմեց ցեղասպանութեան կամ ցեղասպանութիւնը դարձրեց քաղաքական հարցերը լուծելու միջոց, քանի որ նրանց խորթ չէր ժողովրդավարութիւնը, ազգային ինքնորոշման իրաւունքն ու հարցերի քաղաքական լուծումը, քանի որ այդ երկրների մէջ

խիստ գործօն էին դեմոկրատական ժողովրդական ուժեր՝ ունակ ազդե-
լու պետական մեքենայի վրայ:

Յեղասպանութիւնը թուրքերի համար խորհրդանշում է նրանց
անկարողութիւնը, նրանց բռնատիրական վարքը, նրանց պարտութիւ-
նը, հարցերը բանականօրէն լուծելու նրանց կարողականութեան անզօ-
րութիւնը: Հայերին համար՝ այն խորհրդանշում է ազատութեան ու
ազգային պետականութեան, քաղաքակիրթ աշխարհում իր սեփական
տեղն ու դիրքը ունենալու եւ սեփական ինքնատիպութիւնը հաստա-
տելու համար մղուող պայքարը, այդ ընթացքում՝ մարտիրոսացած հե-
րոսները եւ հայերի յաղթանակը, որ մարմնաւորուած է Հայաստանի եւ
Արցախի հանրապետութիւնների, ազգու եւ կենսունակ Ափիւռքի եւ Յե-
ղասպանութիւնից յետոյ կենդանի մնացած ութ միլիոն հայութեան մէջ:

Հայերի Յեղասպանութեան յիշատակումը աշխարհին մի կողմ է, որ
պահանջում է բոլոր վիճելի հարցերը լուծել քաղաքական բանակցու-
թիւնների միջոցով, ամրապնդել ժողովրդավարութիւնը, ունենալ պե-
տութեան հակամարդկային ու հակադեմոկրատական արարքները ար-
գելակելու ունակ ժողովրդական կազմակերպութիւններ եւ պաշտպա-
նել ազգերի ինքնորոշման եւ ընդհանրապէս մարդկային իրաւունքները:

Յեղասպանութիւնը հայերին համար քաղաքական խորք ունի, քանի
որ այն ունակ է մազնիսի պէս իր դաշտում հաւաքելու հայ կեանքի կա-
րեւորագոյն հարցերը: Այն հայ ժողովրդի տարբեր խաւերն ու հոսանքնե-
րը համախմբում է որոշակի ուղղութեամբ գործելու համար: Այն յաճախ
դառնում է այն չափանիշը, որով հայ ժողովուրդը որոշում է իր տուեալ
յարաբերութեան բնոյթը դէպի այլ ժողովուրդները, պետութիւնները, կու-
սակցութիւններն ու կազմակերպութիւնները: Այն, որպէս արդար լուծում
պահանջող մի երեւոյթ, մի բանակում է հաւաքագրում ինչպէս իրենց ար-
մատները մոռացած հայերին, այնպէս էլ օտարապաշտ մարդասէրներին:

Յեղասպանութիւնը որոշիչ գործօն է դարձել ժողովրդական շար-
ժումների կառուցում: Այն տասնամեակներ շարունակ կարեւոր դեր
խաղաց Խորհրդային պայմաններում ազգայնական ոգին սնելու գոր-
ծում, Ափիւռքի հայապահպանութեան ջանքերում: Նա անփոխարինելի
ծառայութիւն մատուցեց ինչպէս Ղարաբաղեան Շարժման ծաւալման,
այնպէս էլ անկախ ու ազատ Հայաստանի գաղափարի մարմնաւորման
եւ իրականացման գործում: Իր այս եւ նման այլ յատկութիւնների հա-
մար Յեղասպանութեան Հարցը, իր այլազան մեկնաբանութիւններով,
բարձրացւում է դրեթէ բոլոր հայ կազմակերպութիւնների ծրագրերում
եւ այլ փաստաթղթերում:

Թուրքերը բռնապաղթի ենթարկելով հայերին, զանգուածօրէն նը-
րանց ջարդելով, իրարից բաժանեց հայ մարդը եւ հայ հողը, եւ աշխա-
տեց բացառել հայ հողի վրայ հայ պետականութեան հաստատման
հնարաւորութիւնները:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

«Արեւելեան Հարց» արտայայտութիւնը առաջին անգամ օգտագործուել է Վերոնայի Վեհաժողովի (1822 թ.) փաստաթուղթում՝ Յունական Ազատագրական Շարժման մասին խօսելիս: Այդ դիւանագիտական կամ պատմագիտական եզրի միջոցով արտայայտուել է Հակասութիւնների այն կծիկը, որի բաղադրամասերը կարելի է համարել հետեւեալները.

1. Հակասութիւնները անընդհատ փոքրացող ու թուլացող Օսմանեան Կայսրութեան եւ նրա կողմից նուաճուած բազմաթիւ ժողովուրդների ազգային կաղճակեցութիւնների միջեւ (ալպանական, արաբական, ասորական, յունական, սլաւոնական, պուլկարական, հայկական, հրէական, քրտական եւ այլ):
2. Հակասութիւնները Օսմանեան Կայսրութեան եւ մեծ պետութիւնների միջեւ (ինչպէս Անգլիա, Աւստրիա, Գերմանիա, Ռուսաստան, Ֆրանսա), որոնք ձգտում էին մեծացնել իրենց տարածքային, քաղաքական եւ տնտեսական ազդեցութեան շրջանակները ի վնաս Օսմանեան Կայսրութեան:
3. Հակասութիւնները մեծ տէրութիւնների միջեւ, որոնք առաջանում էին աշխարհը վերաբաժանելու նրանց պայքարում:
4. Հակասութիւնները մեծ տէրութիւնների եւ Հակասութեանական ճակատում վճռական դեր խաղացող ազգային ազատագրական շարժումների միջեւ, որոնք օգտագործում էին Օսմանեան Կայսրութեան ներքին գործերին միջամտելու եւ Սուլթանի վրայ ազդելու համար:
5. Հակասութիւնները մեծ տէրութիւնների եւ Հակասութեանական ճակատի բաղադրամաս հանդիսացող թուրքական բարեկարգչական շարժումների միջեւ, որոնք մի կողմից ձգտում էին եւրոպականացնել երկիրը, եւ միւս կողմից ուզում էին մշակել ինքնատիպ տեսակի թրքական արեւելակենդրոնական (oriento-centered) վարդապետութիւն:

6. Հակասութիւնները Սուլթանիզմի և Հակասուլթանիզմի միջև: Հակասուլթանիզմը յաճախ հանդէս էր դալիս տրոհուած վիճակում, որտեղ թուրք բարենորոգիչները յաճախ պաշտպանուած էին կայսրութեան շահերը և ստեղծում լրացուցիչ լարուածութիւն ազգային ազատագրական շարժումների և թուրք բարենորոգիչների միջև:

Այս Հակասութիւնների մթնոլորտը մեծապէս նպաստեց թուրքական կառավարութեան Հակահայ քաղաքականութեան ու Հայերի Տեղասպանութեան գաղափարի յղացմանն ու գործադրութեանը:

Այսպիսով, դժուար է է եզրակացնել որ Հայկական Հարցն ու Հայերի Տեղասպանութիւնը հեշտութեամբ կարելի է վերլուծել և քաղաքական, տնտեսական և տարածքային առումով լայնատրել «Արեւելեան Հարց»ի Հակասութիւնների կծիկով:

Պէտք է նաեւ նկատի ունենայ որ Օսմանեան Կայսրութեան ծաղկումը տեղի էր ունեցել 16-րդ դարի երկրորդ կիսից մինչև 17-րդ դարի կէսը: Իրանից յետոյ սկսել էր նրա անկման շրջանը, որ տևել էր մինչև կայսրութեան քայքայումը 1918 թ.: «Արեւելեան Հարց»ի առաջացման ժամանակ Օսմանեան Կայսրութեան քայքայումը խիստ արագացել ու խորացել էր:

«Արեւելեան Հարց»ի տնրաժան մասն էին կազմում Յունական Հարցը, Ալպանական Հարցը, Արաբական Հարցը, Պաղեստինեան Հարցը, Քրտական Հարցը, Ալափոնական Հարցը և Հայկական Հարցը: Նրանից իւրաքանչիւրը լուծուեց իւրովի:

Հայկական Հարցը ունէր լուծման բազմաթիւ քաղաքակիրթ տարբերակներ՝ բարեփոխումներ հայկական գաւառներում, ինքնավարութիւն հայկական գաւառներին, Ֆետերացիա թուրքիայի հետ, հայկական հողերի անցում Ռուսաստանին, անկախ Հայաստան՝ Արեւմտեան Հայաստանում, անկախ Հայաստան՝ Արեւմտահայաստանի և Արեւելահայաստանի միացմամբ և այլն: Թուրքերն առաջարկում էին.

- 1) Օսմանեան ազգի ստեղծմամբ ձուլել հայերին:
- 2) Հայկական Հարցը լուծել համակայսերական բարեփոխման ծրագրի մէջ (փոփոխութիւններ ողջ կայսրութեան տարածքով մէկ, առանց իրօսելու հայկական վիլայէթների մասին):
- 3) Պատմական Հայաստանը դարձնել հայազուրկ՝ բռնազաղթի և ցեղասպանութեան ճանապարհով:
- 4) Թուրքական ընդդիմադրութեան համեմատաբար դիմոկրատական թիւը առաջարկում էր այն լուծել կայսրութեան կառավարման ապակեդրոնացման ծրագրի ոգով:

«Արեւելեան Հարց»ը կարելի է բաժանել չորս դարաշրջանների: Առաջին շրջանը բնութարկում էր 18-րդ դարի առաջին կէսից մինչև

Ղրիմի պատերազմը: Երկրորդ շրջանը կարելի է համարել Ղրիմի պատերազմից մինչև Պերլինի Վեհաժողովը ընկած ժամանակաշրջանը: Երրորդ շրջանը տարածւում է Պերլինի Վեհաժողովից մինչև Լոզանի դաշնագիրը: Չորրորդ շրջանը բնութագրւում է Լոզանի դաշնագրից մինչև օրս տեղի ունեցող դէպքերով, երբ Օսմանեան Կայսրութեան փոխարէն պատմական թատերաբեմ է դալիս Թուրքական Հանրապետութիւնը, երբ Արաբական Աշխարհն ու Պալքանեան ժողովուրդները ազատագրւում են եւ գործում է Հայաստանի Հանրապետութիւնը, երբ առաջացել է Ռուսաստանի Դաշնակցային Հանրապետութիւնը, երբ արեւելեան ժողովուրդները մղում են հակադադութատիրական պայքար, եւ տիրակալ են Հիւսիս Ատլանտեան Կաղմակերպութիւնն ու Եւրոպական Միութիւնը: Արեւելեան Հարցը մնում է չլուծուած: Փոխւում են լոկ այն բնորոշող հակասութիւնները: Իրականանում է Հայերի Տեղապանութեան ու գաղթի նոր ալիքը:

Արեւելեան Հարցի առաջին շրջանում Ռուսաստանը իրեն կցեց հարաւային Ուքրանիան, Ղրիմը, Պեսարապիան ու Կովկասը: Նա թուրանական բանակներին քշեց այն տարածքներից, որոնք նրա տիրապետութեան տակ էին դարիւր շարունակ: Մեծ տէրութիւնների Պալքանեան եւ Միջին Արեւելեան քաղաքականութիւններն արտայայտում էին խիստ ճակատում՝ ինչպէս իրար, այնպէս էլ իրենց եւ Օսմանեան Կայսրութեան միջեւ: Այդ ստեղծում էր քաղաքական տասանութների մեծ ալիքներ: Օսմանեան Կայսրութեան (Թուրքերի) հակառուսական զգացումները խիստ ուժեղացան, իսկ ազգային ազատագրական պայքար մղող ժողովուրդների շրջանում զօրացաւ ռուսական կողմնորոշման միտումները: Քաղաքական ուղղուածութեան նման միտումների բեւեռեցման պայմաններում էլ աւելի սրուեցին յարաբերութիւնները Թուրքերի եւ ազգային ուժերի միջեւ: Այդ շրջանում, մի կողմից նկատելի է Թուրքական բարենորոգչական խմբակների ու թանգլիմաթական շարժումների ձեւաւորումը, եւ միւս կողմից՝ խորականութեան եւ բռնագաղթերի ծաւալումը: Օսմանիզմի դադարաւոր քննարկման առարկայ սկսեց դառնալ: Օսմանիզմը այն ուսմունքն էր, որով Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր ժողովուրդները համարւում էին մի ազգ՝ օսմանական ազգ: Տասնեակ ժողովուրդներ իրենց պապենական հողի վրայ, իրենց պատմական հայրենիքում համարւում էին մեռած: Ընչուած ազգերը ուժեղացնում են իրենց հակասութեանական պայքարը եւ սկսում են փնտռել նոր դաշնակիցներ:

Արեւելեան Հարցի երկրորդ շրջանում մեծ տէրութիւնները խախտում են Օսմանեան Կայսրութեան վիճակը անձեռնմխելի պահելու իրենց իրաւունքը: Անգլիան վերցնում է Կիպրոսն ու Եգիպտոսը: Աւստրիան իրեն է կցում Պոսնիան եւ Հերցեգովինան: Ֆրանսան գաղութացնում է Թունուզը: Ռուսաստանը վերցնում է Կարսը, Ախալքալսկն

ու. Ախալցխան: Պուլիարները, Հերնորգորցիները, ռուսականացիները եւ սերպերը ձեռք են բերում ինքնուրոյնութիւն: Թուրքերը, մի կողմից ու ժեղացրին իրենց եւրոպականացման քաղաքականութիւնը, եւ միւս կողմից մշակեցին գորաւոր ատելութիւն դէպի եւրոպական տէրութիւնները, որոնք չարաշահում էին Օսմանեան Կայսրութեան թուլութիւնը: Միաժամանակ եւրոպայում ծնունդ առին հակասուլթանական թրքական քաղաքական միաւորումներ, որոնք յետագայում դարձան Երիտթուրքեր: Վերջիններս, թէեւ յենում էին եւրոպական նոր քաղաքական մտածողութեան վրայ, բայց հայ-եւրոպական բարեկամութիւնը համարում էին դաւաճանութիւն: Նրանք ծրագրում էին եւրոպական ուժերը օգտագործել իշխանութիւնը գրաւելու, բայց ոչ թէ կայսրութիւնը վերացնելու, ժողովրդավարական դարձնելու համար:

Ռուսաստանում յեղափոխական շարժման ծաւալումը փոփոխութիւններ է մտցնում հայերի՝ ռուսական կողմնորոշման մէջ: Առաջանում է երկու ռուսական կողմնորոշման տարբերակ: Առաջինը գտնում էր որ հայ ազատագրական շարժումը պէտք է դաշնակցի ռուսական պետականութեան հետ: Երկրորդը գտնում էր որ հայ ազատագրական շարժումը պէտք է դաշնակցի ռուսական յեղափոխական շարժման հետ: Շուտով մշակւում է այն գաղափարը որ հայերը անկախ հայրենիք կարող են ունենալ միայն Յարիզմի եւ Սուլթանիզմի տապալմամբ: Հետեւաբար, այդ ծրագիրն իրականացնելու համար հայերը պէտք է ազատագրէին ինչպէս Արեւմտահայաստանը, այնպէս էլ Արեւելահայաստանը: Այդ իսկ պատճառով ե՛լ ցարական Ռուսաստանը, ե՛ւ սուլթանական Թուրքիան դէմ էին հայ ազատագրական շարժման: Բայց եւ այնպէս Թուրքիան փորձում էր օգտուել հայերի հակառուսական տրամադրութիւնից, իսկ Ռուսաստանը՝ հակաթուրքականից: Այս խիստ բարդացնում էր հայոց վիճակը: Բայց նկատի ունենալով որ Արեւմտահայաստանը կազմում է Պատմական Հայաստանի մեծագոյն մասը, որ Արեւմտահայաստանի Հարցը արդէն դարձել է միջազգային քաղաքականութեան քննարկման առարկայ, որ թուրքերը գործադրում են ծայրայեղ հակահայ քաղաքականութիւն (խտրականութիւն, տեղահանութիւն, ձուլում, ջարդ) հայերը օրակարգի գլխաւոր հարց դարձրին Արեւմտահայաստանի ազատագրման հարցը, լրիւ չանտեսելով հակացարական պայքարը: Այս տեղի էր ունենում այն ժամանակ, երբ թուրքերը երազում էին վերագաւթել իրենց կորցրած հողերը:

19-րդ դարի երկրորդ կէսին Օսմանեան Կայսրութիւնը սկսեց գործադրել կիսանկախ շրջանները, քաղաքները զրկել իրենց այդ վիճակից, եւ լրիւ հպատակեցնել իրեն: Այս հողի վրայ առաջացան ինքնուսույշտպանական շարժումներ Պատմական Հայաստանում, Լիբանանում, Պալքաններում եւ Արարական Աշխարհում: Այս շարժումները, նաեւ հայ իրականութեան մէջ օրակարգային դարձրին քաղաքական

կուսակցութիւնների ձեւաւորումը: Նրանք մեծապէս նպաստեցին թուրքական բարեկարգչական հոսանքների ձեւաւորմանն ու զարգացմանը:

Չկարողանալով մարդկային միջոցներով, ընկերաբանական, դիւանագիտական, քաղաքական եղանակներով յաղթահարել իր առաջկանգնած բարդ վիճակը, թուրքերը սկսեցին գործադրել ծրագրուած ջարդը, որպէս հարցերի լուծման իրենց համար ընդունելի միակ մեթոս:

Երբորդ շրջանը կարելի է բաժանել չորս ենթափուլերի, Պերլինի վեհաժողովից մինչեւ 1895 թ. ջարդերը. վերջինից մինչեւ 1908 թ. յեղափոխութեան յաղթանակը եւ Ատանայի ջարդերը. յեղափոխութեան յաղթանակից մինչեւ կայսրութեան փլուզումը՝ թուրքիայի պարտութեամբ 1918, 1918 թ. մինչեւ Լոզանի խաղաղութեան պայմանագիրը՝ թուրքիայի վերակենդանացումը:

Այս շրջանում թուրքիան փաստօրէն կործանւում էր: Նա չէր կարողանում կարգաւորել իր յարաբերութիւնները եւրոպական երկրների հետ, չէր կարողանում գլուխ հանել հակասութեանական, բարենորոգչական եւ ազգային ազատագրական շարժումներից, չէր կարողանում յաղթահարել իր տնտեսական սնանկութիւնը, երկրի քաղաքական եւ ընկերային քաոսը: Թուրքիան որոնում էր մի նոր ոյժ, մի նոր ռազմավարութիւն, մի նոր գաղափարախօսութիւն, մի նոր եւրոպական դաշնակից: Նոր ոյժը դարձան Երիտթուրքերը, նոր ռազմավարութիւնը՝ պատերազմը, նոր դաշնակիցը՝ Գերմանիան, նոր գաղափարախօսութիւնը՝ ռազմամոլութիւնը, փանխլամիզմի, փանթուրքիզմի եւ փանթուրանիզմի խառնուրդը: Երիտթուրքերը պէտք է վերականգնէին 1876 թ. սահմանադրութիւնը, գործադրէին որոշ բարեփոխումներ, թուլացնէին ազգային ազատագրական շարժումները: Պատերազմը օգնելու էր թուրքիային՝ վերագրաւելու իր կորցրած տարածքները եւ վերահաստատելու նախկին մեծ կայսրութիւնը: Ռազմամոլական գաղափարախօսութիւնը բարձրացնելու էր թրքական ոգին, բանակի եւ բրնակչութեան բարոյականութիւնը, եւ կարգ ու կանոն էր հաստատելու երկրում: Փանթուրանիզմը, փանթուրքիզմը եւ փանխլամիզմը կայսրութեան տալու էր նորանոր դաշնակիցներ Իսլամական Աշխարհում: Գերմանիան իրականացնելու էր թուրքիայի արդիականացումը: Այդ բոլորը միասին իրագործելու էին ազգային մի մեծ երազանք, մի լաւատեսական տեսլական: Վերջինների մէջ թուրքերը բացառում էին նոր ազգային պետութիւնների ստեղծման հուանականութիւնը, ժողովուրդների ազատագրումը: Այդ մեծ ծրագրի մաս էր կազմում նաեւ Ֆիզիքական ոչնչացումը բոլոր ոչ-իսլամ (ոչ-թուրք) ազգութիւնների: Այսպիսով, խտրականութեան քաղաքականութիւնից նրանք անցան ձուլման, եւ վերջինից էլ՝ ցեղասպանութեան:

1908 թ. յեղափոխութիւնից յետոյ Թուրքիայում ուժեղանում է մի նոր թուրքական ընդդիմադիր շարժում: Գերմանական արեւելումի փոխարէն այն առաջադրում է անգլո-Ֆրանսիականը: Համակերտնացման քաղաքականութեան փոխարէն այն պահանջում է իրականացնել ապակեղրոնացում՝ ինչպէս վարչա-տարածքային, այնպէս էլ ազգային առումներով: Պատերազմական քաղաքականութեան այն հակադրում էր տնտեսական համագործակցութիւն եւ տնտեսական լայն ներդրում, օտար եւ ազգային, Թուրքիայի տարածքով մէկ: Հայերը գերադասում էին ընդդիմադրութեան կեցուածքը:

Այս պայմաններում, թուրքական մոլեռանդութիւնը ու կոյր ազգայնամոլութիւնը ցեղասպանութիւնը համարեցին միակ հնարաւոր արդիւնաւէտ ազգային քաղաքականութիւնը, Հայկական Հարցի լուծումը:

«Արեւելեան Հարց»ի հոլովոյթը մինչեւ 1918 թ. փաստօրէն գնաց Օսմանեան Կայսրութեան փոքրացման ու թուլացման հուճով, եւրոպական մեծ տէրութիւնները տարածքային, տնտեսական եւ քաղաքական ազդեցութեան դօտիների մեծացման հուճով, Պալքաններում եւ Միջերկրական Մովի ափերին ինքնուրոյն պետութիւնների հաստատման հուճով, Արաքական Աշխարհում բռնատիրութեան, խտրականութեան եւ ջարդերի ուժեղացման հուճով եւ Պատմական Հայաստանում ցեղասպանութեան իրագործման հանգրուանով:

Պուլկարական Հարցը լուծուեց պուլկարական ինքնուրոյն պետականութեան հաստատմամբ: Պուլկարիան պայքարում էր միայն Թուրքիայի դէմ եւ նրան օգնում էին ինչպէս Ռուսաստանը, այնպէս էլ Անգլիան, Ծրանսան ու Գերմանիան: Նոյնն էր վիճակը Պալքանեան եւ Միջերկրական Մովի բոլոր միւս այն ժողովուրդների համար, որոնք սահմանակից չէին Ռուսաստանին կամ տարածքներ չունէին Ռուսական Կայսրութեան սահմաններում:

Գերմանա-թուրքական դաշնակցութեան պարտութիւնը Թուրքիային կանգնացրեց մասնահատման հնարաւորութեան առաջ: Օսմանեան Կայսրութեան փլատակներից առաջանալու էին անկախ Մեծ Յունաստանը, Մեծ Հայաստանը, կիսանկախ արաքական պետութիւնները եւ Պալքանեան հանրապետութիւնները: Հարաւ-արեւմտեան Թուրքիան իստատացուել էր յոյներին, Պատմական Հայաստանն ու Կիլիկիան՝ հայերին: Ռուսաստանում պոլշեւիկեան յեղափոխութեան յաղթանակը փոխեց ուժերի յարաբերութիւնն ու շրջանի քաղաքական պատկերը: Արեւմուտքը ձգտում էր Կովկասում մի պատուար ստեղծել, որպէսզի պոլշեւիկները չնիրթափանցի Միջին ու Մերձաւոր Արեւելք: Ակզբում կարծում էին որ այդ պատուարը լինելու է Մեծ Հայաստանը: Դրանում համոզուած էին ե՛լ Արեւմուտքը ե՛լ հայերը: Բայց շուտով Մուսթաֆա Բեմալը կարողացաւ Արեւմուտքին համոզել որ ինքը աւե-

լի լաւ կարող է այդ դերը կատարել, քանի որ ունի մարդուած բանակ, կողմակերպուած պետականութիւն, հմուտ դիւանագիտական անձնակազմ եւ վերջապէս, քանի որ թուրքերը իրենց ողջ էութեամբ հակառուս են: Պոլշեւիկներին Քեմալը ապացուցեց որ ինքը յեղափոխական է եւ ազատամարտական պայքար է մղում կայսերապաշտների դէմ: Պոլշեւիկ իսլամները Լենինին համոզեցին որ փրօքեմալական դիրքորոշումը փրոսովետական սրամադրութիւն կը ստեղծի ողջ Իսլամական Աշխարհում: Պոլշեւիկները վախենում էին որ Թուրքիայի միջոցով Արեւմուտքը կը ստեղծի մի նոր հակասովետական ճակատ: Նրանք ուզում էին ունենալ քիչ թէ շատ բարեկամեցող հարեւան: Այսպիսով նրանք էլ պաշտպանեցին Քեմալական Թուրքիան: Օղը ցնդեց Մեծ Հայաստանը:

Քեմալականները, առիթից օգտուելով կողմակերպեցին նոր ջարդեր, ուզեցին աւարտին հասցնել Հայերի Յեղասպանութիւնը: Նրանք օգնեցին որ Յեղասպանութեան կողմակերպիչները փախցնեն աքսորափայրից: Յետագայում Թուրքական Հանրապետութիւնը նրանց հռչակեց ազգային հերոսներ: Այս քաղաքականութիւնը իր իրաւական արտայայտութիւնը դտաւ Լոզանի խաղաղութեան պայմանագրում:

Շատեր կարծում էին որ Օսմանեան եւ Յարական կայսրութիւնների տապալմամբ եւ նրանց տարածքներում նոր կարգերի հաստատմամբ վերանում է նաեւ Արեւելեան Հարցը: Բայց վերջին եօթանասուն տարիների կեանքը հերքում է այդ վարկածը:

Արեւելեան Հարցը մնում է իր բարդագոյն ձեւով: Մնում են նաեւ բաղադրամաս կազմող Հայկական Հարցը, Քրտական Հարցը, Պաղեստինեան Հարցը եւ նայնիսկ Արաբական Հարցը:

Հայկական Հարցը դրսեւորւում է որպէս պահանջատիրութիւն, Յեղասպանութեան ճանաչման համար պայքար, որպէս սիւլեքահայութեան հայապահութիւն, որպէս արտաշխարհ եւ հայրենի փոխադարձ համագործակցութիւն, որպէս Հայաստանի վերակերտում: Պահանջատիրութեան ապարէզում յատուկ քննարկման արարկայ է դառնում Արցախի եւ Նախիջեւանի հարցը: Այդ տարածքները սթալինեան հայաստեաց քաղաքականութեան պատճառով անջատուել էր մայր հողից ու կցուել Ազրպէյճանի:

Եօթանասուն տարիների ընթացքում Նախիջեւանը դառնում է հայազուրկ, իսկ արցախահայութիւնը ենթարկւում է ամենածայրայեղ զաղութացման քաղաքականութեան: Ամէն անգամ որ արցախահայութիւնը բարձրացնում էր իր իրաւունքների պաշտպանութեան հարցը, նա պատժուում էր Պաքուի եւ Մոսկուայի կողմից: Վերջին անգամ արցախահայութիւնը իր սահմանադրական իրաւունքի համար պայքար է սկսում 1988 թ. : Նրան համերաշխութիւն է յայտնում ողջ հայութիւնը: Արդար պահանջին այլ կերպ դիմազրաւել չկարողանալով, ազրպէյճանցիք Սուճկայիթում, Պաքում, Կիրովոպոլսում, Շուշիում եւ բազ-

մաթիւ այլ հայաշատ վայրերում դիմում են ցեղասպանութեան: Նրանք շրջափակման են ենթարկում Հայաստանն ու Արցախը, որպէսզի սովամահ անեն հայութիւնը: Թունաւորում են բազմաթիւ հայ երեխաներ եւ կանայք: Մնում են անպատիժ: Հայաստանը եւ Արցախը ենթարկւում են կրկնակի ռազմական գրաւման: Այնտեղ յայտարարւում է արտակարգ դրութիւն: Հայերին սեւացնում են բոլոր տեսակի անպատշաճ ածականներով: Լարարադի համար պայքարը վերածւում է համաժողովրդական դեմոկրատական զարաբաղեան շարժման, որ պայքարում է յանուն մարդու իրաւունքի, յանուն ժողովրդական իշխանութեան, յանուն երկրի այլասերուած վերնախաւի շնորհազրկման ու երկրի կեանքի մաքրման: Այն համախոհներ ու բարեկամներ է ձեռք բերում ողջ Սովետական Միութեան եւ աշխարհի մէջ, ու դառնում է դէպի Պերլինի Պատի քանդումը առաջնորդող հոսանքներից մէկը:

Ցեղասպանութիւնը, որպէս բարդ հարցերի լուծման եղանակ կը շարունակուի այնքան ժամանակ, երբ ողջ մարդկութիւնը միացեալ ուժերով չի բռնի ցեղասպանի արիւնոտ ձեռքը ու նրան չի պատժի ըստ արժանւոյն, երբ տարբեր ժողովուրդներ ու պետութիւններ իրենց իրաւունք կը պահեն յաւերժացնելու այլ ազգերին բռնանալու, նրանց անընդհատ շահագործելու, նրանց հողին տիրապետելու մենաշնորհը, երբ ուրիշներին ազատութեան, հաւասարութեան, արդարութեան, եզրայրութեան եւ ազգային զարգացման բնական իրաւունքից կը փորձեն զրկել տարբեր դիմակի տակ հանդէս եկող վարդապետութիւններն ու իրաւակարգերը, երբ շրջակայ ազգերը անտարբեր կը մնան դէպի այլ ազգերի ցաւը, տառապանքը կամ դրանցից կ'աշխատեն իրենց համար շահեր, արտօնութիւններ ձեռք բերել, երբ կը շարունակի տիրապետել ուժի քաղաքականութիւնը եւ հարցերի լուծման այլ հնարաւորութիւնները կը վերածուեն քաղաքական դիմակի ու շողակրատանքի, եւ չի լուծուի «Արեւելեան Հարց»ը:

Ինչպէս պատմութիւնը ցոյց է տալիս, Արեւելեան Հարցը լուծւում է աստիճանաբար, փուլ առ փուլ: Նոյն տրամաբանութեան ենթարկւում է հայոց պահանջատիրութեան կէտերի բաւարարումը եւ Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչումն ու դրա պատճառած վէրքերի բուժումը:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԱԿԱՐԱՐ ԿՇԻՌԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԿԱՌՈՅՑՈՒՄ

Անիի, Հայ-Վրացական Հայկական միացեալ իշխանութեան եւ Կիլիկիոյ Թագաւորութեան անկումից յետոյ, հայերի առաջ ծառայաւ հարցերի մի կոյտ: Այն որոշակիութիւն ստացաւ, երբ Կոստանդնուպոլսում սկսեց գահակայել օսմանցի Սուլթանը, երբ Օսմանեան Կայսրութիւնը հաստատեց իր ամբողջականութիւնը: Դա 15-րդ դարի կէսերին էր: Շուտով իրենց ցաւերի ու դրանց վերացման հրամայականի մասին հայերը տեղեկացրին աշխարհին: Այդ մասին իմացան ինչպէս կրօնապետներ, այնպէս էլ գահակալներ, ինչպէս քրիստոնեաներ, այնպէս էլ իսլամներ, ինչպէս Օսմանեան Կայսրութեան բարեկամները, այնպէս էլ թշնամիները: Այն, հայու ցաւը, աւելի խօսուն դարձաւ Պալքանեան ազատագրական պայքարի ծաւալմամբ, Արեւելեան Հարցի ծնունդով: Ռուս-Թրքական պատերազմներից յետոյ (բացառեալ 1856 թ. Ղրիմի պատերազմը) հայերի մօտ ուժեղանում էր իրենց ցաւերի լուծման հնարաւորութեան նկատմամբ հաւատքը: Թուրքերի գիտակցութեան մէջ ամբապնդւում էր Օսմանեան Կայսրութեան տարածքների փոքրացման անխուսափելիութիւնը: 1878 թ. Սան Ստեփանոյի դաշնագրով Հայոց ցաւը դարձաւ Հայկական Հարց:

Հայկական Հարցի ծագումը՝ Հայկական ցաւի եւ այն բուժելու անհրաժեշտութեան ճանաչումն էր միջազգային դիւանագիտութեան, միջազգային քաղաքականութեան կողմից: Ընդդէմ է, Պերլինի Վեհաժողովում հայերի սպասումների զգալի մասը մնաց երազների աշխարհում: Բայց մի բան անվիճելի էր: Հայկական Հարցը հիմնովին մտաւ քաղաքական կեանք, միջազգային յարաբերութիւնների ոլորտը, պատմագիտութեան էջ եւ դիւանագիտական աշխարհ:

Հայկական Հարցի վերոյիշեալ ընդունումը նշանակում էր, որ՝
ա) Միջազգային դիւանագիտական ու քաղաքական իրաւական աշխարհը ընդունում է օսմանեան իշխանութիւնների կողմից հայերի նկատմամբ կիրառուող ազգային խտրականութեան, իրաւա-

դրկման, բռնի կրօնափոխման, անհիմն բանտարկութիւնների ու տեղահանութիւնների փաստը,

բ) Միջազգային դիւանագիտութիւնն ու քաղաքական-իրաւական միտքը ընդունում է հայերի ազատագրական պայքարի իրաւացիութիւնը,

գ) Միջազգային դիւանագիտութիւնն ու քաղաքական-իրաւական միտքը ընդունում է սեփական պետականութիւն ստեղծելու հայերի իրաւունքը, հայկական սեփական օճախի ունենալու հայու իրաւունքը:

Հայկական Հարցը լուծելու իրենց ծրագրերն էին ներկայացնում Ռուսաստանը, Եւրոպան, հայերը, հակասուլթանական Թուրքիան եւ կայսերապաշտական Թուրքիան:

Ռուսաստանը ցանկանում էր Պատմական Հայաստանի տարածքների վրայ հայկական բարեփոխումներ, ինքնավարութիւն հաստատելու ճանապարհով թուլացնել Օսմանեան Կայսրութիւնը, ուժեղացնել ռուսական ազդեցութիւնը հակասուլթանական աշխարհում (Պալքաններ, արարական երկիրներ, Կովկաս, Թուրք բարեփոխիչներ): Միաժամանակ նա դէմ էր Հայաստանի լրիւ ազատագրմանը, հայ յեղափոխական շարժումներին:

Եւրոպական երկիրները ձգտում էին նախաձեռնութիւնը վերցնել իրենց ձեռքը եւ ներկայանալ բոլոր հակասուլթանական ուժերի (պալքանեան, արարական, կովկասեան, հայկական, քրտական) իսկական բարեկամը եւ հովանաւորողը: Միաժամանակ նրանք աշխատում էին «հակասուլթանական խաղաթուղթը» օգտագործել հիւանդ Օսմանեան Կայսրութիւնից «պարզեւներ», «զիջումներ» ձեռք բերելու: Եւրոպան ձգտում էր Թուրքիան կենդանի պահել Ռուսաստանի դէմ: Համաձայն չէր որ Թուրքիան թուլանայ ի նպաստ Ռուսաստանի: Միաժամանակ, նա չէր ուզում տեսնել ուժեղ մի Թուրքական Կայսրութիւն, այնքան ուժեղ, որ իրեն չենթարկուի: Պատմական Հայաստանի տարածքի վրայ բարեփոխումներ, ազգային-մշակութային կամ վարչական ինքնավարութիւն հաստատելու եւրոպական ծրագրերը ենթարկւում էին սոյն ռազմավարութեան պահանջներին:

Հայերը Հայկական Հարցի լուծումը տեսնում էին հայկական ինքնուրոյն պետականութեան վերահաստատման մէջ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս ռուսները իրենց Հարցի լուծումը տեսնում էին ռուսական տարածքներում պետականութեան հաստատման մէջ, խալափցիները՝ իտալական պետութեան ստեղծման մէջ, յոյները՝ յունականի, պուլկարները՝ պուլկարականի, հնդիկները՝ հնդկականի: Այդ նպատակը կարելի էր իրականացնել ինչպէս հակասուլթանական, հակակայսերապաշտական պայքարի յաղթական աւարտով, այնպէս էլ կայսրութեան մէջ բարենո-

բողոճմանքի եւ ինքնավարութեան հաստատման ճանապարհով: Երկու դէպքում էլ քաղաքական պայքարը անհրաժեշտութիւն էր. մի դէպքում ընդլատակեայ, միւս դէպքում՝ օրինական, բացայայտ: Պատմութիւնը սորվեցնում է որ Հայկական Հարցի լուծումը հնարաւոր չէ մի անգամից: Այն աստիճանական գործընթաց է: Այսօր օրակարգի վրայ է Յեղասպանութեան ճանաչումը համաշխարհային շափանիչով, Արցախի պետութեան անկախութեան եւ ապահովութեան երաշխաւորումը եւ Հայաստանի Հանրապետութեան տնտեսական ու քաղաքական հզօրացումը:

Պաշտօնական թուրքիան առաջագրեց Հայկական Հարցի լուծման իր եղանակը: Դիւանագիտական-քաղաքական ձեւով այն Պատմական Հայաստանի տարածքի բարեփոխումները կապեց համաթուրքական միջոցառումների, բարեփոխութիւնների հետ, ու այդպիսով թաղեց: Գործնականօրէն, այն ուժեղացրեց ձուլողական քաղաքականութիւնը, հալածանքը, բռնագաղթը: Վարչական եւ տարածքային փոփոխութիւններով փորձեց վերացնել կամ խիստ թուլացնել հայ բնակչութեան ներգործման ոյժը հայկական գաւառներում: Նկատելով որ այդ բոլորը ցանկալի արդիւնքը չեն տալիս, ձեռնարկեցին ցեղասպանութեան՝ երկրի ռազմականացման պայմաններում: Յեղասպանութիւնը Հայկական Հարցը լուծելու պետական թուրքական ծրագիրն է: Այն ըստ էութեան կապուած չէ Հայկական Հարցի հետ եւ ոչ մի կապ (ծագումնաբանական կապ) ունի հայերի այս կամ այն սխալի հետ: Ոչ Եւրոպան, ոչ Ռուսաստանը եւ ոչ էլ հայերը Յեղասպանութիւնը կապեցին Հայկական Հարցի հետ: Դա իրենց՝ թուրքերի գործն է: Նրանց հնարածն է: Միայն թուրքերը կապեցին այն Հայկական Հարցի հետ:

Հայկական Հարցը լուծել ցեղասպանութեան միջոցով, նշանակում է բաժանել հայ ժողովուրդը Պատմական Հայաստանի հողերից ու հայազուրկ դարձնել Պատմական Հայաստանը: Այդպիսով կը վերանայ բարենորոգումների, ինքնավարութեան եւ պետականութեան վերականգնման հարցը, հայերի ազատութեան, ազատ ինքնորոշման հարցը: Այստեղից էլ հնարաւոր է որոշել, թէ ինչ տեսակարար կշիռ կարող է ունենալ ցեղասպանութիւնը Հայկական Հարցի կառոյցի մէջ:

ԱՉԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԵՒ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ազատագրական պայքարն ու Յեղասպանութիւնը իրար հետ կապուած են մի քանի առումներով: Շատեր կարծում են որ եթէ հայերը ազատագրական պայքար չմղէին, ապա թուրքերը հայերին չէին ջարդի ու կոտորի: Ուրիշներ գտնում են որ ազատագրական գաղափարախօսութիւնը ներմուծուած է օտար աղբիւրներից՝ եւրոպական աղբիւրներից, եւ չունի ազգային հող: Օտարները այն հայերին ներարկելով՝ վատթարացրել են նրանց վիճակը Օսմանեան Կայսրութիւնում, թուրքերի հետ առհասարակ: Անտեսւում է այն իրողութիւնը, որ ամէն մի իրաւագրկում, բռնութիւն, ոչ միայն ծնում է ցաւ, դժբախտութիւն, այլեւ բռունցք ու հալածանքի ենթարկուող հաւաքականութեան միասնութիւն, համախմբում: Եւ վերջապէս, ազատագրական պայքարը մասնաւոր երեւոյթ չէ: Այն պատմական զարգացման օրինաչափութիւն է, որին դիմել են մեր մոլորակի բոլոր ժողովուրդները, ըստ որում եւ Ֆրանսացիները, գերմանացիները, իտալացիները, աւստրիացիները, հունգարացիները, ռուսները, թուրքերը, Ա.Մ. Նահանգների եւ Հարաւային Ամերիկայի, Ափրիկէի, Ասիայի ժողովուրդներն ու հայերը:

Պատմահայր Մովսէս Խորենացին պատահական չէ որ հայ ազգի նահապետ Հայկի կերպարում շեշտել է հակաբռնակալական եւ ազատատենչութեան յատկանիշները: Նա չի ցանկացել ենթարկուել բռնակալ Բէլին ու դառնալ նրա հպատակը: Ազատ ապրելու նրա վճռականութիւնը պատճառ է դարձել հայ ազգի գոյացութեան, Հայաստան Աշխարհի առաջացման: Այս հայկեան յատկանիշը գործել է ողջ հայ պատմութեան ընթացքում: Վերջին հինգ հազար տարիների ընթացքում, երբ հայ ցեղերը, ցեղախմբերն ու ազգը ընդհանրապէս կորցրել է իր ազատութիւնն ու անկախութիւնը, նա տնմիջապէս դիմել է ազատագրական պայքարի տարբեր ձեւերի: Քանի հայ հողը գրաւել ու հայ ազգին ասպատակել են մեծ երկրներ, նա հարկադրուած պայքարել է նրանց դէմ՝ մինչեւ իր ազատութեան ու անկախութեան նուաճումը: Նա ազատագրական պայքար է մղել ասորական, բաբելոնեան, հռո-

մէական, պարսկական, բիւզանդական, խալիֆական, օսմանեան կայսրութիւնների դէմ ու վերականգնել իր պետականութիւնը: Ամէն մի ասպատակութեան յաջորդել է յաղթական ազատագրական պայքարը: Այսպէս են ծնուել Հայկի տոհմի, Արամանիի, Արարատեան, Երուանդեանների, Արտաշէսեան, Արշակունեաց, Բագրատունեաց, Կիլիկեան թագաւորութիւններն ու Հայկական Հանրապետութիւնները: Դարաւոր այս գործընթացում մշակուեց Հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախօսութիւնը, որն իր կնիքը դրեց ինչպէս Հայ բանաւոր, այնպէս էլ գրաւոր մշակոյթի վրայ, ինչպէս Հայ հեթանոսական, այնպէս էլ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան վրայ, ինչպէս Հայ պատմագրութեան, գրականութեան, իմաստասիրութեան, գեղագիտական մտածողութեան, ազգային կառոյցների, այնպէս էլ Հայ աստուածաբանական մտքի ու Հայ ազգային հոգեբանութեան վրայ: Այդ միտումը կենսունակ է նաեւ այսօր: Դժուար է ուսումնասիրել ու հասկնալ Հայ իրականութեան որեւէ ասպարէզ առանց նկատի առնելու Հայ ազատագրական պայքարի գործօնը: Բացառութիւն չի կազմում Հայերի Ցեղասպանութիւնը:

Ազգային ազատագրական պայքարը խիստ բարդ կառոյց է եւ խիստ վտանգաւոր է գերագնահատել կամ թերագնահատել նրա բաղադրամասերից որեւէ մէկը: Այն ենթադրում է ինչպէս ուժային (զինուած ինքնապաշտպանութիւն, զինուած ապստամբութիւն), այնպէս էլ քաղաքական, դիւանագիտական, կազմակերպչական ու գաղափարական գործունէութիւն: Այս տարրերի որոշ մասը նկատում ենք ցեղային միութիւնների (Հայասա, Նայիրի, Արմէն Շուպրիա) կազմաւորման ու Ասորեստանի հետ Հայերի վարած քաղաքականութեան մէջ: Երուանդեանների ու մանաւանդ Արտաշէսեանների շրջանում գլխաւոր գործօն է դառնում Հայախօս ցեղերի միութեան, աշխարհական կարգերի հաստատման ու մեծ քաղաքականութեան հարցերը: Տիգրան Բ. նպատակադրուեց ոչ միայն Հայաստանի անկախութեան ապահովութիւնն ամրապնդել ու իր տիրապետութիւնը մեծացնել, այլեւ յունական մշակոյթը պաշտպանել ու շրջանի փոքր իշխանութիւնները միացնելով դրանք համախմբել հակահռոմէական ու հակապարսկական պայքարում: Արշակունիները ազատագրական պայքարում զինեալ պայքարի կողքին որպէս գաղափարական գործօն ընդունեցին քրիստոնէութիւնը, հաստատեցին Հայ Եկեղեցին, եւ ստեղծեցին ու խորքով ազգայնացրին Հայ գրաւոր մշակոյթը: Բագրատունիները իրենց թագաւորութիւնը հաստատելիս վարպետօրէն օգտագործեցին խալիֆայութեան ու տարրեր արար ցեղերի հակադրութիւնը: Կիլիկեան թագաւորութիւնը յենուելով մի կողմից Խաչակիրներին, ու միւս կողմից՝ մոնկոլական խաներին, մեծացրեց իր հզօրութիւնն ու միջազգային կապերը՝ խթանելով Հայ վերածննդեան հարուստ մշակոյթի բարգաւաճումը:

Հայկական հողի օտար տիրապետութիւնը իր ամենից երկար տեւողութիւնը ունեցաւ վերջին դարերի ընթացքում: Հայ ազատագրական պայքարը անմիջապէս յաջորդեց Հայաստանի բիւզանդական եւ ապա պարսկական, թուրքական ու ռուսական տիրապետութեան: Հայերը գործի դրին ազատագրական պայքարի բոլոր ձեւերը (զինուած պաշտպանութիւն, գաղափարական պայքար, դիւանագիտական դանազան գործունէութիւններ, ժամանակաւոր ու երկարատեւ դաշինքներ):

19-րդ դարի վերջերից ազատագրական պայքարի հասկացողութեան, դրա հիմնաւորման տրամաբանութեան մէջ մտնում է «Ազգերի անկախ ինքնորոշման իրաւունքը», ըստ որի ամէն մի ազգ իրաւունք ունի իր ազատ պետականութիւնը ունենալու եւ ինքը որոշելու թէ ինչպիսի իրաւակարգում նախընտրում է ապրել: Թուրքիան իրաւունք չունի պարտադրելու իր պայմանները ոչ մի հաւաքականութեան նկատմամբ: Այս նոր սկզբունքը Թուրքիան մերժեց: Այդ սկզբունքը գործադրել փորձողներին նա կոտորեց ու բռնագաղթի ենթարկեց: Շուտով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրաւունքին հակադրուեց «տարածքային ամբողջականութեան» գաղափարը, ու այն չընդունողները մկրտուեցին որպէս «անջատողականներ», սահմանադրութիւնը իսխատողներ, օրինապանցներ: Թուրքիան ողջունեց այն: Իսկ Քեմալ Աթաթուրքը թուրքական հանրապետութիւնը ստեղծեց ազգերի ազատ կողմնորոշման իրաւունքի օգտագործմամբ:

ԺՆ. դարից Հայաստանի օտար տիրապետութիւնն ու հայ ազգային ազատագրական պայքարը երկար տեւեց նախ այն պատճառով, որ հնարաւոր չէր մի անգամից առճակատել երեք (ռուսական, պարսկական, թուրքական) կայսրութիւնների դէմ, քանի որ նրանցից իւրաքանչիւրը փորձում էր հայերին օգտագործել միւսի դէմ իր տարած պայքարում: Երեքն էլ շահագրգռուած չէին Հայաստանի անկախ պետականութեան ստեղծմամբ: Մեծ տէրութիւնները նպաստում էին կամ հետաքրքրուած էին Օսմանեան կայսրութեան արուարձանային գօտիներում գտնուող ազգային հաւաքականութիւնների (յոյներ, պուլկարներ, հունգարներ, ռումիներ, ալպաններ, եգիպտացիներ, լիպիացիներ) անկախացումով, բայց ոչ Պատմական Հայաստանի: Վերջինս գտնուում էր կայսրութեան սրտում եւ դրա վերադարձը իր պատմական տէրերին նշանակում էր Թուրքիայի կործանում, կործանում այն ուժին, որ Արեւմուտքը օգտագործում էր Ռուսաստանի դէմ: Սակայն, Արեւմուտքը շահարկում էր հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ Թուրքիայի վարած բռնակալական քաղաքականութիւնը՝ նրանից արտօնութիւններ, մենաշնորհներ ու հողամասեր կորզելու համար: Այդ յարաբերութիւններում նա խօսում էր Հայերի Յեղասպանութեան մասին՝ մեծամասամբ բարոյական կտրուածքով: Պատմական Հայաստանի տարածքի վրայ ընկած հայ պետականութեան ստեղծումը ենթադրում էր որ Ռուսաս-

տանը հրաժարուի իր տարածքի մաս կազմող հայկական հողերից ու հրաժարուի Արեւելեան «Անատոլիան» գրաւելով Միջերկրական Սոփին մօտենալու ծրագրից: Բայց նա ամէն կերպ շահարկում էր հայերի յոյների, պուլկարների, սլաւների դէմ Թուրքիայի գործադրած իրաւազրկումները, հալածանքները, կոտորածներն ու անարդարութիւնները:

Թուրքական լծից ազատագրուելու համար մղուող պայքարի արդիւնքը դանդաղում էր, քանի որ մերժւում էր նուաճուած հայ ժողովուրդի ազգային ինքնուրոյնութիւնը: Չէր ընդունւում հայ ազգի դոյութիւնը, որպէսզի ճանաչուեն նաեւ նրա իրաւունքները: Իր պատմական հայ հողի վրայ հայը հայ չէր նկատուում: Այսպիսով, փաստօրէն չէր ընդունւում նաեւ իրաւազրկումը հայի, կոտորածը հայի: Չկայ եւ չի կարող լինել Հայու Յեղասպանութիւն: «Պատժւում են անօրէնները, օրինազանցները, անհնազանդները, ապերախտները»:

Յոյները, հունգարացիները, ռումանացիները, ալպանները, լիպիացիները, եգիպտացիները պայքարեցին Օսմանեան Կայսրութեան դէմ, ձեռք բերին անկախ պետականութիւն եւ նրանց հետ դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստատեցին ինչպէս Թուրքիան, այնպէս էլ Ռուսաստանն ու Արեւմուտքը: Այսինքն՝ արդարացուեց ու ճիշդ նկատուեց նրանց պայքարը: Բայց հայոց ազատագրական պայքարը որոշ խմբերի կողմից որակւում է սխալ, անարդարացի, փտանդաւոր արկածախնդրութիւն: Այն այնպիսի մեծ սխալ է համարւում, որի նկատմամբ ցեղասպանական արարքը արդարացւում է: Ակնյայտ է նման մօտեցման հակադիտական, անարդարացի ու դիտաւորեալ բնոյթը:

Այսպիսով, անհիմն է նաեւ այն տեսակէտը որ հայ-թուրքական յարաբերութիւնները վատթարացել են, երբ հայերը ազգուելով արեւմտեան ազատամտական ու յեղափոխական գաղափարներից, սկսել են ապստամբել կամ պայքար մղել Օսմանեան Կայսրութեան դէմ: Այս մօտեցման կը հանդիպենք ինչպէս Թուրքական, այնպէս էլ հայկական միջավայրում: Թուրքերը նոյնիսկ կարծում են որ հայկական շրջանակներում յեղափոխական գաղափարներ են տարածել նոյնիսկ Բողոքական միսիոնարները, հոգեւոր քարոզիչները: Այստեղից կատարւում է այն եզրակացութիւնը որ հայ ազատագրական գաղափարախօսութիւնը օտարամուտ է, անհարազատ է հայերին, եւ դրա համար էլ վնասակար, Յեղասպանութեան պատճառ:

Մինչեւ 17-րդ դարը հայերը հիմնականում ոգեշնչուել ու առաջնորդուել են հայ պատմութեան բովում մշակուած սեփական ազատագրական գաղափարախօսութեամբ, որն իր բարձրագոյն աստիճանին հասաւ հայ վերածննդի դարաշրջանում, 10-14-րդ դարերում: Քաղաքական մտածողութեան մէջ հայ մտաւորականներ նոյնիսկ մշակեցին սահմանադրական միապետութեան, ընկերութեան ու պետութեան օրկանական կառուցուածքի, բնական օրէնքի, ազատութեան անհրաժեշ-

տութեան եւ բռնութեան կործանարար դերի մասին ուշագրաւ գաղափարներ: 18-րդ դարից հայ առաջադիմական գործիչներն ու տեսաբանները ազգայինին աւելացրին եւրոպական լուսաւորիչների ու յեղափոխականների գաղափարները ու մշակեցին ինքնատիպ նոր ազգային ազատագրական մտածողութիւն: Օսմանեան ու պարսկական տիրապետութեան դէմ ազատագրական պայքար մղելիս նրանք դիմեցին անգլիական, ռուսական ու վրացական պալատին, բայց տու՛նը մշակեցին ապառայ Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանադրութիւնը, որտեղ ակնյայտ էր հակամիապետական միտումը: Արեւմտեան ազդեցութեան նկատմամբ եղաւ երկակի մօտեցում: Յակոբ Պարոնեանի նման մտածողներ առաջարկում էին ընտրողական մօտեցում՝ վերցնել գուտ դրականը, առաջաւորը եւ մերժել բացասականը եւ այն՝ ինչ յարիր է ազգային աւանդութիւններին:

Սելճուք-թուրք քոչուոր ու անգրագէտ ցեղերը ներխուժեցին Կովկաս, Փոքր Ասիա, Միջին Արեւելք, Պալքաններ ու ասպատակելով այդ տարածքների ժողովուրդներին ու բռնապրաւելով նրանց հողերը, այնտեղ հաստատեցին իրենց պետութիւնը, որ միապետական էր, բրոնատիրական, զինուորական: Այդ ցեղերը չունէին ազատագրական պայքարի գաղափարախօսութիւն: Նրանց խորթ էր ազատութիւն եւ հաւասարութիւն հասկացութիւնները: Այս պատճառով էլ Եւրոպայից՝ նուաճուած յոյն, հայ, արաբ, պարսիկ, պուլկար ժողովուրդներին եկած ազատամտական, յեղափոխական գաղափարները խորթ ու անընդունելի էին թուրքերի համար: Անմիջապէս հակադրութիւն նկատուեց թրքական եւ ոչ-թրքական աւանդութիւնների միջեւ: Հակառակ Սուլթանի ու թրքական վերնախաւի կամքի ու ցանկութեան, ու հակառակ նրանց գործողութեան բոլոր սաստիչ միջոցառումներին, կայսրութեան մէջ աստիճանաբար արմատաւորուեց բարենորոգչական շարժումը: Սուլթանը կամաց-կամաց աւելի հաշտուողական կեցուածք որդեգրեց չափաւոր թուրք բարենորոգիչների նկատմամբ՝ նկատելով որ նրանք միտում են ոչ թէ տապալել կարգերը, այլ կայսրութիւնը դուրս բերել ճգնաժամից: Նա պահեց իր անհաշտուողական դիրքը արմատական թուրք բարենորոգիչների նկատմամբ: Այսպիսով ստեղծուեց թուրքական ազատամտական գաղափարախօսութիւնը, որ մինչեւ օրս մնում է խանձարուրի մէջ: Իսկ ոչ-թուրք բարենորոգիչների նկատմամբ Սուլթանը անփոփոխ պահեց իր թշնամական կեցուածքը, որ հասաւ մինչեւ ցեղասպանութեան աստիճանի:

Ինչպէս բոլոր բռնապետական իշխանութիւնները, նոյնպէս թուրք կառավարութիւնները անտեսում են այն ակնյայտ իրողութիւնը, որ հպատակ ժողովուրդների ու ազգերի գիտակցութեան մէջ ծագում ու աստիճանաբար զօրանում է ազգային ազատագրական գիտակցութիւնը՝ պարզապէս այդ իշխանութիւնների յարատեւ ճնշումների, իրաւա-

զրկումների, անիրաւութիւնների, հալածանքների եւ բռնութիւնների որպէս հակազդեցութիւն: Դրեթէ բոլոր գաղութացուած ու ճնշուող ազգերի գիտակցութեան մէջ մշակուում է «Ազատութիւն կամ Մահ» կարգախօսը, որովհետեւ բռնատիրական կապանքների մէջ ապրուած կեանքը, բարոյական, իմացական, քաղաքական, ազգային մահը աւելի վատ է, քան՝ Ֆիզիքական մահը: Այսպիսով, բռնակալներն ու գաղութարարները իրենք են ծնում իրենց դէմ ուղղուած պայքարի ոգին եւ անիմաստ է այն որոնել այլուր: Եթէ մի մեղաւոր կայ, դա էլ իրենք են: Եթէ պատիժի արժանի ոեւէ ենթակայ կայ, դա էլ իրենք են եւ ոչ թէ հպատակ ժողովուրդները: Եթէ ժամանակին ու խելացիօրէն վերացուեն անարդարութիւնները, իրաւազրկումները, հալածանքներն ու բռնութիւնները, բնականաբար կը վերանան նաեւ ազատագրական շարժումները: Դրանց անհրաժեշտութիւնը այլեւս չի զգացուի: Բայց դժբախտաբար այդ բնոյթի բոլոր պետութիւնները, ըստ որում եւ թրքականը, ապստամբութիւն ու ազատագրական պայքար ծնող գործօնները վերացնելու փոխարէն, ուժեղացնում են դրանք՝ հասցնելով ցեղասպանութեան: Որպէս հետեւանք տուժում են երկու կողմերն էլ:

Դեռ ազգ չդարձած, կովկասեան թաթարները, որպէս քոչուոր ցեղեր, իրենց տեղաշարժերի ու տեղանքում հաստատուելու ընթացքում կոտորել են բնիկներին, այդ թւում նաեւ հայերին: Այդ ժամանակից իրենք մշակել են այն կեղծ տեսութիւնը, որ իբր իրենց են պատկանում հարեւան գրեթէ բոլոր հողերը: Երբ որպէս ազգ սկսեցին ձեւաւորուել ու իրենց կոչել ազերիներ կամ ազրպէյճանցիներ, նրանք պնդեցին որ ողջ Ղարաբաղը իրենց է պատկանում: Թուրքերի եւ անգլիացիների օգնութեամբ նրանք ներխուժեցին ու գրաւեցին Ղարաբաղը՝ հակառակ հայերի քաղաքական եւ ռազմական ընդդիմութեան: Յետագայում, Ղարաբաղը ազրպէյճանակացնելու առաքելութիւնը 1921-1923 թուականների ընթացքում աւարտեց Խորհրդային Ռուսաստանը: Այդ օրուանից ազրպէյճանցիք դիմեցին ցեղասպանութեան բոլոր ձեւերին (Ֆիզիքական, մշակութային, լեզուական, կրօնական եւ այլն) որպէսզի հայաթափ անեն Ղարաբաղը: Ազատագրական պայքարի մեծ փորձ ունեցող Ղարաբաղցիներն չհանդուրժեց ազերիական բռնութեան ու դիմեց ազատագրական պայքարի բոլոր ձեւերին (բանաւոր ու զրաւոր բողոք, Ափիւռքի ներգրաւում, իմացական ու կազմակերպչական զարգացում, եւ այլն): Դրանց յաջորդեցին սահմանադրական պայքարի ձեւերը: Ազրպէյճանցիք այդ ոլորտներում պարտուելով, առաջադրեցին ռազմական պայքարի եղանակը, որ զուգորդեցին ահաւոր կոտորածների հետ: Նրանք չարաչար պարտուեցին ռազմի դաշտում: Ղարաբաղի վրայ սկսեց ծածանուել ազգային դրօշը: Մի անգամ եւս ապացուցուեց որ պատերազմն ու ցեղասպանութիւնը հարցերի լուծման հաւաստի ու մարդկային եղանակ չեն:

Մարդու եւ ազգերի ազատութիւնը, հաւասարութիւնը եւ իր կեանքը արդարօրէն վայելելու իրաւունքը բնական է, աստուածային է: Մարդուն ու ազգին զրանից զրկելը, այն էլ բռնի եղանակներով, չարիք է, Աստուծոյ կամքին խոտոր: Չարիքի դէմ մարդու ու ազգերի պայքարը, բնական է ու անհրաժեշտ: Դա բարիքի ու արդարութեան հաստատման միջոցներից մէկն է: Այն նպաստել է մարդկային քաղաքակրթութեան զարգացման, ու այդ պատճառով էլ ոսկի էջեր լցրել ամէն մի ազգի ու անհատի պատմութեան հոլովոյթում:

* * *

Ազգային ազատագրական պայքարի գլխաւոր նպատակը քաղաքական է, այսինքն՝ տուեալ ազգի պետականութեան հաստատումը, թէեւ այն ունի նաեւ այլ կարեւոր երեսներ՝ մշակութային, ընկերային, տնտեսական, եկեղեցական-կրօնական, լեզուական եւ այլն: Բայց մի ժողովուրդ կամ ազգ ազատ ու անկախ լինել չի կարող եթէ չունենայ իր սեփական պետականութիւնը, որի միջոցով ինքը տնօրինելու է իր ողջ կենսագործունէութիւնը ըստ իր նախընտրութեան:

Դեռ հինգերորդ դարում հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախօսութեան ռազմիրաններից Եղիշէն գտնում էր որ երկրի վիճակի արմատական վատթարացման հիմնական պատճառները պէտք է որոնել նախարարական բարձի խախտման եւ ազգային բանակի թացակայութեան մէջ, այսինքն՝ պետական մեքենայի խաթարման մէջ: Նրա կարծիքով, հայոց պայքարի հիմնական սլաքը պէտք է ուղղուած լինի զրանց վերահաստատմանը: Մովսէս Խորենացին՝ հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախօսութեան միւս տեսաբանը, գտնում է որ պետականութեան եւ թագաւորութեան հաստատումը, հասարակական ներդաշնակութիւնը, միասնականութիւնը եւ համընդհանուր երջանկութիւնը ապահովող գործօններն են: Փաւստոս Բիւզանդը շեշտում է որ այդ բոլորը կարող է կատարել սեփական գահակալը, սեփական պետութիւնը եւ ոչ թէ օտարը:

Օսմանեան Կայսրութեան պայմաններում ազգային ազատագրական պայքարը խիստ բարդանում էր, քանի որ այդ իշխանութիւնը գտնում էր որ երկրում գոյութիւն ունի մէկ ազգային հաւաքականութիւն՝ թուրքերը կամ օսմանցիները: Հպատակուած ժողովուրդները պէտք է հրաժարուեն իրենց ազգային յատկանիշներից ու լեզուից: Թոյլատրելի էր միայն մէկ ինքնատիպութիւն՝ դաւանանքային: Հայը կարող էր պատկանել կամ Առաքելական Համայնքին, կամ Կաթողիկէ Համայնքին, կամ Աւետարանական Համայնքին, կամ էլ կարող էր ընդունել Իսլամութիւնը: Կառավարութիւնը ձգտում էր որ բոլորը իսլամանան ու վերջինիս ճանապարհով թրքանան (կամ թրքանան եւ այդ ճանապարհով իսլամանան): Այս պատճառով էլ հպատակ ժողովուրդ-

ները նախ պէտք է պայքարէին որպէս ազգային հաւաքականութիւն ճանաչուելու համար: Երկար տարիներ այդ հնարաւոր եղաւ տանել կրօնական խողովակով: Որքան կայսրութիւնը փոքրացաւ եւ հպատակ ժողովուրդները անկախութիւն ձեռք բերին, Սուլթանն ու թուրք պետութիւնը այնքան դժուարացրին ազգային ազատագրական պայքարը: Հայերը, ըստ պայմանների, ստիպուած եղան պայքարել մերթ «Հայկական դաւառների» բնակչութեան տնտեսական պայմանների բարելաման համար, մերթ հայերի հաւասար իրաւունքների համար, մերթ նրանց տեղական ինքնավարութեան համար, մերթ թուրքական դաշնակցային պետութիւն հաստատելու համար, մերթ էլ Հայկական պետականութիւն ստեղծելու համար: Բոլոր դէպքերում էլ թուրքիան բացասական կեցուածք էր որդեգրում՝ բացայայտ թէ սքողուած: Յաճախ եղան պահեր, որ հայերը պայքարեցին իրենց գոյութիւնը պահելու համար: Թուրքիան այդ հնարաւորութիւնը բացառեց ցեղասպանութեամբ:

Ռուսական Կայսրութիւնում մի քիչ այլ էր դրութիւնը: Ռուսական իշխանութիւնը թէեւ ընդունում էր հայերի ազգային գոյութիւնը, բայց վարում էր ռուսականացման քաղաքականութիւն: Նա դէմ էր ինքնուրոյն Հայ պետութիւն ստեղծելու գաղափարին: 1828-ին ռուսպարսկական պատերազմից յետոյ, ցարական կառավարութիւնը համաձայնուեց Արևելեան Հայաստանի իրենց ննխակայութեան տակ եղած մասում հաստատել ազգային Հայկական մարզ: Այն տեւեց լսի տասը տարի:

1988 թ. Ղարաբաղեան Շարժումը հրապարակ իջաւ նախ Ղարաբաղը Ազրաիջճանի ննխակայութիւնից դուրս բերելու եւ այն Ռուսաստանի կամ Հայաստանի տնօրինութեան տակ դնելու պահանջով: Ազրաիջճանի իշխանութիւնը այդ ձգտումը դիմաւորեց սուիիններով ու «բոկրոմներով», կոտորածներով: Մոսկուան նախ փորձեց սահմանադրական պահանջներով հրապարակ իջած հայերին «Հանգստացնել» գինուորական ուժով: Բռնութիւնը աւելի խորացրեց ու արմատականացրեց ազատագրական պայքարը: Ապա նա ձգտեց հարցը լուծել տնտեսական եւ ընկերային-մշակութային բարեկարգումներով՝ Պաքուն մեղադրելով հակահայ քաղաքականութեան մէջ: Արդէն ուշ էր: Մոսկուան ու Պաքուն ցանկացան ռազմական գործունէութիւնների ծաւալումով «լուծել» հարցը: Հայերը հասկացան որ զէնքով անհրաժեշտ է ազատագրել Ղարաբաղը ու սեփական պետութեամբ լուծել իրենց տան բոլոր հարցերը:

Քաղաքական ուժի, իշխանութեան նուաճման համար մղուող պայքարը կարող է ստանալ ապստամբութեան եւ ինքնապաշտպանութեան բնոյթ: Վարդանանցը ինքնապաշտպանութիւն էր, որովհետեւ Շահն Շահը ցանկանում էր ուժեղացնել իր տնտեսական կեղեքումը, ընկերային ճնշումը եւ ձուլողական քաղաքականութիւնը, որպէսզի

ամբողջութեամբ պարսկացնի Հայաստանը: Հայերն էլ ասում էին որ իրենք համաձայն են պարսկական տիրապետութեան՝ հայկական աշխարհի ներքին ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու պայմանով: Բազրատունեաց ազատագրական պայքարը ազատագրական էր, քանի որ միտում էր փոխել իշխանութիւնը եւ հաստատել հայկական պետականութիւն:

Նոր ժամանակներում, երբ Թուրքիան ձգտում էր կայսրութեան կիսանկախ շրջաններն ու քաղաքները զրկել իրենց յարաբերական ինքնավարութիւնից ու նրանց լրիւ հպատակացնել, այդ ժամանակ լեռնային լիբանանցիները, անապատի արաբները եւ հայ լեռնականները կազմակերպեցին իրենց բնակավայրերի ինքնապաշտպանութիւնը (1808, 1810, 1818, 1829, 1841, 1860, 1862, 1877-78, 1895 թթ. Զէյթունի ինքնապաշտպանութիւն, որ աստիճանաբար սկսււ ստանալ ապստամբութեան բնոյթ): Նոյնպիսի բնոյթի էին 1864, 1894, 1904 թթ. Սասունի, 19-րդ դարի Ղարաբաղի, Սիւնիքի, Գանձակի, Երեւանի, 19-րդ դարի Վանի, Սարդարապատի հզօր ժողովրդական շարժումները: Ապստամբութիւն էր Վանի 1915 թ. հակաթուրքական պայքարը, քանի որ միտում էր հաստատել նոր պետականութիւն:

1913 թ., երբ պատերազմի ու ջարդի հոտ էր գալիս, Թուրքիոյ մէջ գործող հայ կուսակցութիւնները որոշեցին անցնել պայքարի սահմանադրական եղանակներին ու պատրաստուել սպասուող փոթորիկի դիմազրաւման:

Ղարաբաղեան շարժումը սկսուեց որպէս խաղաղ սահմանադրական պայքար՝ ընդդէմ Ազրպէյճանի իշխանութիւնների, որոնք շարաշահել էին հայերի համբերութիւնը ու դաժանօրէն կեղեքել նրանց: Մոսկուայի ու Պաքուի սկզբունքային սխալ դիրքորոշման պատճառով սահմանադրական վէճը վերածուեց զինուած ապստամբութեան, պատերազմի: Ազերիները պարտուելով զինադադար կնքեցին Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների հետ:

ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ԴԺՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայերի հետ միաժամանակ ազատագրական պայքար էին մղում նաև ալպանացիք, արարները, պուլկարները, յոյները, սլաւոնները, քրտերը եւ այլ ժողովուրդներ: Բայց նրանց եւ հայոց մղած պայքարի հիմնական առանձնայատկութիւններից մէկն էլ այն էր, որ նրանք պայքարում էին միայն Օսմանեան Կայսրութեան դէմ, իսկ հայերը նաև այլ կայսրութիւնների դէմ (սկզբում՝ Պարսկաստանի, իսկ յետոյ՝ Ռուսաստանի): Հայաստանն իրար միջեւ քաժանել էին նուազագոյնը երկու կայսրութիւն: Ողջ Պատմական Հայաստանի տարածքի վրայ հայկական պետականութիւն հաստատելու համար հայերը պէտք է ազատագրէին ինչպէս Արեւմտահայաստանը, այնպէս էլ Արեւելահայաստանը: Նրանք ազատագրական պայքար պէտք է մղէին ե՛ւ Ռուսաստանի ե՛ւ Թուրքիայի դէմ:

Արեւելահայաստանում ազատագրական պայքարը ենթարկւում էր Ռուսական Կայսրութիւնում տիրող տրամադրութեան: Հայերի ազատագրական շարժումներն այնտեղ դնացել են այն հունով, ինչ ճանապարհով ընթացել են ռուսական յեղափոխական շարժումները: Վերջիններս չէին ծրագրում ստեղծել ազգային անկախ հանրապետութիւններ: Այս պատճառով էլ, հայերը միշտ չէ որ կարողանում էին դնել այդ հարցերը: Ինչպէս տեսանք, Թուրքիայում աւելի շատ հայերը քրննարկում էին անմիջական նպատակի հետ աղերս ունեցող հարցերը: Պարզ է որ նման իրավիճակը դժուարացնում էր ամբողջական Հայաստանի ազատագրման հարցերը:

Ռուսաստանը լիովին օժանդակում էր Պալքանեան ժողովուրդների ազատագրական պայքարին, քանի որ այն միայն օգուտ էր բերում իրեն (Օսմանեան Կայսրութիւնը փոքրանում, թուլանում էր եւ մեծանում էր Միջերկրական Մովի աւազանում իր ռազմաքաղաքական եւ մշակութա-կրօնական ազդեցութեան ուժեղացման հաւանականութիւնը): Ռուսաստանը չէր կարող լիովին օժանդակել անկախ հայկական

պետականութեան ստեղծմանը, քանի որ այդ դէպքում ինքը՝ Ռուսաստանը, Արեւելահայաստանը պէտք է վերադարձնէր Հայերին: Պատահական չէ որ Հայ ազատագրական պայքարի ծաւալման տարիներին Ռուսաստանը Հայկական ջոկատների մեծ մասը Կովկասից տեղափոխեց Լեհաստան՝ վախճալով որ նրանք կը միանան Պատմական Հայաստանում գործող ազատագրական ուժերին եւ կը փորձեն ստեղծել միացեալ ու անկախ Հայաստան: Յիշենք որ 1915-1918 թթ. ռուսական բանակում կային 200,000 Հայ զինուորներ:

Եւրոպան ձգտում էր օգնել Պալքաններին, որպէսզի կանխարգելակի այնտեղ ռուսական ազդեցութեան ներթափանցումը: Այդպիսով նա ուժեղացնում էր իր հսկողութիւնը Միջին եւ Մերձաւոր Արեւելքի վրայ: Եթէ նա Հայերին Կովկասում օգնէր, ապա նա պէտք է մտնէր իրար հետ թշնամարար տրամադրուած երկու երկրների՝ Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ, եւ ապա՝ կամայ թէ ակամայ մասնակիցը դառնար նրանց վէճերի:

Օսմանեան կառավարութիւնն իր հերթին ամէն ջանք թափում էր, որպէսզի ի նպաստ իրեն օգտագործի Հայերի հակացարական տրամադրութիւնները: Պատահական չէ Առաջին Աշխարհամարտի նախօրէին օսմանցիները Հայերին ոսկեայ լեռներ խոստացան, եթէ վերջիններս համաձայնուեն իրենց գաղութների միջոցով ողջ աշխարհով մէկ Թուրքիայի ի նպաստ քարոզչութիւն ծաւալել, եւ եթէ ստեղծեն ռուսական թիկունքում գործող ջոկատներ: Պարզ է, որ ռուսներն էլ աշխատում էին Հայերի եւ այլ ժողովուրդների հակասուլթանական ձրգտումները ծառայեցնել իրենց:

Այս վիճակից դուրս գալու համար Հայերը գործադրեցին երկու տարբեր ծրագրեր, մէկը՝ Առաջին Աշխարհամարտից առաջ, իսկ միւսը՝ դրա ընթացքում:

Ելնելով այն փաստից որ Արեւմտահայաստանի Հայութեան նոյն իսկ Ֆիզիքական գոյութիւնը վտանգուած է, որ Արեւմտահայաստանի Հարցն արդէն դարձել է միջազգային դիւանագիտութեան քննարկման առարկայ, եւ այն, որ Արեւմտահայաստանը կաղձում է Պատմական Հայաստանի մեծ մասը, Հայութիւնը պատերազմից առաջ որոշեց իր ուշադրութիւնը կեդրոնացնել Արեւմտահայաստանի ազատագրման վրայ: Որոշ մարդիկ այստեղ եզրակացրին որ գոյութիւն չունի Արեւմտահայաստանի ազատագրման հարց, կամ՝ դրանից Հայերը հրաժարուել են: Այդ սխալ եզրակացութիւնը համապատասխանել է եւ Հիմա էլ համահնչիւն է Թուրքական փրոփականտային:

Իսկ պատերազմի նախօրէին, Հայերը որոշեցին այլ մօտեցում որդեգրել: Նրանք յայտարարեցին որ արեւելահայերը հաւատարիմ կը մնան ռուսական դրոշին, իսկ արեւմտահայերը՝ թրքական: Ինչպէս ընդգծում է Թուրքիայի բարեկամ Ռեինսթրն Չրչիլը, Հայերը հարազատ

են մնացել իրենց խոստմանն ու այն լրիւ իրագործել:

Գերմանա-թուրքական ճակատի պարտութիւնից յետոյ, ըստ Դաշնակիցների խոստումների, պէտք է իրականանար Մեծ Հայաստանի, կամ ինչպէս յետոյ էին ասում, Ուիլսընեան Հայաստանի ծրագիրը: Այն կործանուեց Պոլշեւիկեան Ռուսաստանի եւ Միջին ու Մերձաւոր Արեւելքի միջեւ պատուար-պետութիւն ստեղծելու ռազմավարութեան առաջացրած քաղաքական ալիքների տակ: Թուրքիան ստանձնեց հարաւը պոլշեւիկեան ազդեցութիւնից պաշտպանելու առաքելութիւնը: Արեւմուտքը յարութիւն տուեց մեռնող Թուրքիային: Ռուսաստանը աշխատեց նրան սիրաշահել ու յանուն իսլամական աշխարհում պոլշեւիզմի հեղինակութեան բարձրացման՝ Թուրքիային արեց նուիրատուութիւններ՝ ի վնաս հայոց: Մեծ Հայաստանից մնաց փոքրիկ Սովետական Հայաստանը՝ հազար ու մի կարկտաններով ու վէրքերով: Այդ հիմք հանդիսացաւ ԽՍՀՄ-ին վերելքի ու պահանջատիրութեան վերականգնման, դրա փոխարէն զոհեր տանելով սթալինեան ու պոլշեւիկեան զոհասեղանին: